

ӘЛЕУМЕТТАНУ ТЕОРИЯСЫ

Эмиль Дюркгеймнің әлеуметтанулық зерттеулері

2-тарау. Классикалық әлеуметтану теориясы

Суицид

Дюркгейм суицидті зерттеуге бел шешуіне бұл мәселенің салыстырмалы тұрғыда нақты, анықталған құбылыс екені және дереккөздерінің қолжетімдігі себеп болды. Алайда суицидті зерттеудегі Дюркгеймнің ең маңызды мақсаты әлеуметтану атты жаңа ғылымның қуат-қарымын дәлелдеу болды. Әдетте суицид – адамның барынша жеке және дербес жүзеге асырылатын әрекеттерінің бірі. Дюркгеймнің ойынша, егер ол суицид сияқты индивидуалистік іс-әрекет табиғатын түсіндіруде әлеуметтанудың маңызы зор екенін дәлелдей алса, онда басқа да әлеуметтік құбылыстарды молынан қамтып, әлеуметтану саласын кеңейту әлдеқайда жеңілдей түседі деп сенді.

Әлеуметтанушы ретінде Дюркгейм қандай да бір нақты индивидтің суицидке бару себебін зерттеуді көздеген жоқ. Бұл мәселені психологтардың құзырына тапсыру қажет деп білді. Оның орнына, Дюркгейм суицид көрсеткіштерінің айырмашылықтарын түсіндіруге көңіл бөлді, яғни оны бір топтағы суицидтің көрсеткіштері неліктен екінші топтағыдан жоғарырақ деген сұрақ мазалады. Психологиялық және биологиялық факторлар белгілі бір топтағы индивидтің суицидке барғанын түсіндіре алса, Дюркгеймнің көзқарасы бойынша, әлеуметтік фактілер ғана суицидтің топтар арасындағы көрсеткіштерінің әртүрлі болу себебін анықтай алады. Дюркгейм суицид деңгейін өлшеуде бір-бірімен байланысты екі тәсілді қолдануды ұсынды. Атап айтқанда, бірінші тәсіл – әртүрлі қоғамдар немесе қауымдастықтар бойынша салыстыру жүргізу. Тағы бір тәсіл – топтағы белгілі бір уақыт аралығындағы суицид көрсеткіштерінің өзгерісін бақылау. Екі жағдайда да – кросс-мәдени немесе тарихи тәсілде уәждің логикалық мәні бірдей. Дюркгейм топтардың арасындағы немесе уақыт аралықтарындағы суицид көрсеткішінің айырмашылығы байқалған жағдайда, ерекшелік ретінде әлеуметтік факторлардағы, соның ішінде әлеуметтік бағыттардағы өзгерістер әсер ететініне сенген.

Дюркгейм өзінің «Суицид» атты еңбегін жазу барысында суицидтің себептері жайлы бірқатар балама тұжырымдарды өзара салыстырып, қатаң сараптаудан өткізді. Олардың арасында жеке психопатология, маскүнемдік, нәсіл, тұқым қуалаушылық және ауа райы бар. Дюркгеймнің уәждерінің бәрі бірдей қабылдана қоймады. Алайда оның сыртқы факторларды эмпирикалық түрде ажыратуға негізделген әдісі суицидтің ең басты себептерін анықтауда маңызды рөл атқарды. Сонымен қатар Дюркгейм – Габриель Тардтың суицидтің имитациялық (немесе жұқтыру) теориясын зерттеп, оны теріске шығарды. Бұл теорияға сәйкес, Тард «адамдардың суицидке баруы басқаларға еліктеуінен туындайды» деп тұжырымдайды. Суицидтің имитациялық теориясына қарсы Дюркгейм «суицидтің әлеуметтік фактілер арқылы тиянақты түсіндірілетін әлеуметтік факті» екенін растайды. Мысалы, Дюркгейм, имитациялық теорияға сүйенсек, «суицид бойынша көрсеткіші жоғары мемлекеттерге шегаралас мемлекеттерде де осындай қарқын байқалар еді» дейді. Бірақ талдау көрсеткендей, ондай сәйкестіктер байқалмаған. Әрине, Дюркгейм кейбір санаулы суицид әрекеттерінің имитацияның нәтижесінде орын алуын мойындайды, бірақ, ол жалпы көрсеткіштерге елеулі әсер етпейді және ол – болмашы фактор деп санайды.

Дюркгейм «суицидтің көлеміндегі сыни факторлар әлеуметтік фактілердің деңгейіндегі айырмашылықтарда орнығады» деген қорытындыға келеді. Әртүрлі топтарда әрқилы әлеуметтік бағыттарды шығаратын әртүрлі ұжымдық сезімдер болады. Осы әлеуметтік бағыт суицид жайлы жеке шешімдерді туындатады. Басқаша айтқанда, ұжымдық сезімдердегі өзгеріс әлеуметтік бағыттарға әсер етеді, ол, өз кезегінде, суицидтердің санын өзгертеді. Суицидтің төрт түрі бар. Егер интеграция жоғары болса, Дюркгейм оны «альтруистік суицид» түрі деп атайды. Төмен интеграция эгоистік суицидтердің өсуіне әкеледі. Фаталистік суицид жоғары реттеумен байланысты және аномиялық суицид төмен реттеумен байланыста болады.

Эгоистік суицид. Эгоистік суицидтердің жоғары қарқыны адамдар жеке қоғамның үлкен әлеуметтік бірліктеріне сәтсіз интеграцияланған қоғамдарда немесе топтарда кездеседі. Интеграцияның бұл кемшілігі адам қоғамның бөлігі емес екенін сезінуіне әкеледі, дегенмен бұл қоғам адамның бөлігі емес екенін де білдіреді. Дюркгейм адамзаттың ең жақсы қасиеттері – моральдық ұстанымдарымыз, құндылықтарымыз және мақсатымыз туралы ой-пікірлеріміздің барлығы біздің бойымызға қоғамнан сіңіп, даритынына сенді. Интеграцияланған қоғам бізді осы құндылықтармен қамтамасыз етіп, күнделікті кездесіп отыратын кішігірім кемсітушіліктер

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 2. Классикалық әлеуметтану теориясы

Дәріс: 6. Эмиль Дюркгеймнің әлеуметтанулық зерттеулері

мен елеусіз түңілулерді жеңуге қажет моральдық қолдаудың жалпы сезімін қамтамасыз етеді. Онсыз біз қоғамдағы елеусіз ауытқулар кезінде суицидтік әрекетке баруға дайынбыз.

Әлеуметтік интеграцияның жетіспеушілігі ерекше әлеуметтік бағыттарды тудырады, бұл ағымдар суицидтің әртүрлі деңгейіне себеп болады. Мысалы, Дюркгейм қоғамдық құлдырау кейін «депрессия мен уайымдарға алып келетінін» айтады. Саясат шарасыздық сезімін тудырады, ал мораль жеке таңдау ретінде қарастырылады. Сондай-ақ танымал болған философиялық көзқарастар өмірдің мағынасыздығына назар аудартады. Керісінше, жоғары интеграцияланған топтар суицидтік әрекетті қолдамайды. Біртұтас қоғам қалыптастыратын жалпылай қорғаныс пен тұрақты әлеуметтік бағыттар адамдарға өмірдің терең мағынасын түсіндіру арқылы эгоистік суицидтің таралуына жол бермейді. Дюркгейм діни топтарға қатысты мынадай амал ұсынған: «Дін адамды өзін-өзі жоюға деген ұмтылысынан қорғайды... Дін – бұл адал, дәстүрлі және міндетті түрде жалпыға ортақ белгілі бір сенімдер мен тәжірибенің болуы. Бұл ұжымдық ұғымдардың саны неғұрлым көп әрі қуатты болған сайын, діни қауымдастықтың интеграциясы соғұрлым жоғары және оның қорғаныс құндылығы да арта түседі».

Алайда Дюркгейм барлық діндердің қоғамды суицидтен бірдей дәрежеде қорғай алмайтынын дәлелдеді. Шіркеу қауымдастығына қарағанда жеке сиыну бағыты және ортақ рәсімдерінің болмауына байланысты протестанттық діндердің қоғамды қорғау қабілеті әлсіз. Дюркгеймнің негізгі ұстанымы діннің жеке сенімдерінің маңыздылығы емес, интеграцияның орындалу дәрежесі болды.

Дюркгеймнің статистикасы бойынша тұрмыс құрмаған, яғни отбасына интеграцияланбаған адамдардың арасында суицидке баратындар саны көбейетіні, ал әлеуметтік себептермен, революциялық немесе ұлтшылдықтың өркендеуі кезінде соғыс пен революция сияқты ұлттық-саяси дағдарыстарға ұшыраған адамдардың арасында өмірдің мәні қоғамға қажеттілікпен ұштасып, суицидке жақын адамдардың саны азаятыны көрсетілген. Ол бұл жағдайға себепші болған ортақ жалғыз құбылыс ретінде қоғамға интеграциялану сезімінің жоғарылауы екенін дәлелдейді. Атап өтетін жайт, Дюркгейм әлеуметтік күштердің маңыздылығын тіпті әлеуметтік шектеулерден босатылған эгоистік суицид жағдайында да қолдайды. Акторлар ешқашан ұжымдық күштен босатылмайды: «Алайда жеке-даралыққа қол жеткізген адамның ұжымнан алшақтауы әрдайым оны уайымға батырады, тіпті шамадан тыс оқшаулану күйзеліс пен меланхолияны тудырады. Осы ұжымдастыққа жетудің басқа жолы болмаған жағдайда, ол онымен қайғы-қасірет арқылы тілдеседі». Эгоистік суицидтің мысалы тіпті ең даралық сипаттағы жеке іс-әрекеттерде әлеуметтік фактілер негізгі фактор болып табылатынын көрсетеді.

Альтруистік суицид. Дюркгейм талқылаған суицидтің екінші түрі – альтруистік суицид. Әлеуметтік интеграция өте әлсіз болған жағдайда эгоистік суицид орын алса, альтруистік суицид «әлеуметтік интеграция тым күшті» болған жағдайда туындайды. Индивид суицидке баруға мәжбүр болады. Альтруистік суицидтің бір мысалы – 978 жылы Джонстоундағы Гайана қаласында Джим Джонс избасарларының жаппай өздерін өлтіруі. Олар уланған сусынды әдейілеп алып, кейбіреулері балаларына да осы сусынды ішкізген. Джонстың фанат избасарлары бұл қауымдастыққа тәуелді болғаны соншалық – осындай әрекетке баруға бел буған. Осындай себеппен 2001 жылғы 11 қыркүйекте Америка Құрама Штаттарында және 2014 жылғы 13 қарашада Парижде болған террорлық шабуылдардағыдай, шиит болуға ұмтылатындардың әрекетін де Дюркгеймнің тұжырымдамасы бойынша түсіндіруге болады. Тұтастай алғанда, альтруистік суицидке баратындар бұл әрекетті өздерінің міндеті деп сезінеді. Дюркгейм бұл әсіресе интеграция дәрежесі жоғары әскери салада болуы мүмкін құбылыс екенін айтады, индивид өз кесірінен бүкіл топты сәтсіздікке ұшыратып, жолдастары алдында жауапкершілігін ақтай алмай өкінгенде, осындай әрекетке баруы ғажап емес.

Эгоистік суицидтің жоғары қарқыны «діңкелеп шаршаудан және қайғылы депрессиядан» басталса, альтруистік суицидтің ықтималдығы «үмітті ақтауға, бұл өмірден тыс керемет болашаққа деген сенімдерге» қатысты (Durkheim, [1897] 1951:225). Интеграция деңгейі төмен болған жағдайда индивидтер өздерін қоғамға пайдасыз сезініп, өз-өзіне қол жұмсайды. Ал егер интеграция жоғары болса, олар өз қабілеттерін одан да маңызды нәрсеге жұмсауға дайын.

Аномиялық суицид. Дюркгейм қарастыратын негізгі үшінші суицидтің түрі – аномиялық суицид – қоғамның реттеуші күштері бұзылған жағдайда пайда болады. Мұндай жағдайда

адамдарда қанағаттанбаушылық сезімі тууы мүмкін. Себебі олардың толық бостандықта шексіз өрістей беретін құмарлықтары бақылаусыз болады. Аномиялық суицидтің көрсеткіштері қоғамдағы ауытқу сипаты оң (мысалы, экономикалық өсу) немесе теріс (экономикалық құлдырау) болған жағдайларда бірдей болуы мүмкін. Кез келген ауытқулар барысында ұжым өз өкілеттігін жеке тұлғаларға қолдануға уақытша қауқарсыз болады. Өзгерістер адамдарды ескі нормалардың енді қолданылмайтын, бірақ, жаңа нормалар әлі әзірленбеген жаңа жағдайға әкеледі. Аномия – насихаттық пен нормадан тыс көңіл күй толқынын бұзатын кезең ағымы және бұл ағымдар аномиялық суицид мөлшерінің артуына алып келеді. Бұл – экономикалық депрессия жағдайында болуы тиіс жайт. Дағдарыстан кейін зауыттың жабылуы және соның салдарынан реттеуші күштер тарапынан шарасыздық танытылуы адамдардың жұмыс орнын жоғалтуына әкелуі ықтимал. Осы немесе басқа құрылымдардан (мысалы, отбасы, дін және мемлекет) адамның шеттетіліп қалуы оны аномиялық құбылыс алдында дәрменсіздікке ұрындыруы мүмкін. Экономикалық өрлеу кезінде мұндай жағдайды елестету қиындау. Бұл жағдайда Дюркгейм тосыннан табысқа жеткен адамдар дәстүрлі құрылымдардан алыстайды деп санайды. Соның нәтижесінде адамдар өз жұмысын тоқтатуы, жаңа қауымдастыққа көшуі, тіпті жаңа жұп табуы мүмкін. Осы өзгерістердің барлығы бұрыннан бергі құрылымдардың реттеуші әсерін бұзады және экономикалық өсу кезеңінде аномиялық қоғамдық бағыттарға қарсы тұруда адамды қиындықпен бетпе-бет жеке қалдырады. Осындай жағдайда адамдардың әрекеті басқаруға келмей қалады, тіпті олардың армандары да шектелмейді. Экономикалық өсу кезеңінде адамдар өздерін жарқын болашақ күтіп тұрғандай сезініп, кейін «күткен армандармен салыстырғанда шындық түкке тұрғысыз, мәнсіз нәрсе болып көрінеді». Әлеуметтік өмір мемлекеттік реттеуден босатылған кезеңдерде аномиялық суицидтің өсуі Дюркгеймнің индивидтердің сыртқы шектеуден толық босатылып, жеке құмарлыққа берілудің зиянды әсері туралы көзқарасына сәйкес келеді. Осылайша, реттеуден босатылған адамдар өз құмарлығының құлы болып, нәтижесінде, Дюркгеймнің пікірі бойынша, көптеген жойқын әрекеттерге, тіпті өздерін өлтіруге дейін барады.

Фаталистік суицид. Суицидтің соңғы фаталистік суицид атты төртінші түрі Дюркгеймнің «Суицид» еңбегінің сілтемесінде ғана қарастырылады. «Аномиялық суицид реттеу тым әлсіз болған жағдайларда туындауы мүмкін екенін ескерсек, фаталистік суицид осы реттеудің шамадан тыс артық болуымен байланысты. Дюркгейм фаталистік суицидке баратындарды «қатал қысым жасау арқылы құмарлықтары мен әрекеттері толық басқарылатындар» деп сипаттайды. Үмітсіздіктен және әрбір әрекеті бақыланатындықтан, суицидке баратын құлдардың жағдайы бұған классикалық мысал бола алады. Тым қатал реттеу мен қысымшылық меланхолия ағымын дамытады, бұл, өз кезегінде, фаталистік суицидтің өсуіне әкеледі.

Дюркгейм әлеуметтік бағыттар суицид көрсеткіштерінің деңгейіне әсер етеді деп санайды. Жеке суицидтерге осы негізгі эгоизм, альтруизм, аномия және фатализм бағыттары әсер етеді. Дюркгеймнің пайымдауынша, бұл бағыттар тек жеке индивидтердің жиынтығы ғана емес, сонымен қатар, оларды *sui generis* (бірегей, өзіндік) күштер деп мойындау қажет. Өйткені олар жеке тұлғалардың шешімдеріне ықпал жасай алады. Осы болжамсыз кез келген нақты қоғам үшін суицид көрсеткішінің тұрақтылығын түсіндіруге болмайды.

Суицидтің жиілігі және әлеуметтік реформа

Дюркгейм суицидті зерттеуін аяқтамас бұрын оны болдырмау үшін қандай реформалар жүргізілуі қажет екеніне тоқталады. Өз-өзіне қол жұмсауды болдырмау әрекеттерінің көпшілігі сәтсіздікке ұшырауының себебі – оның жеке мәселе ретінде қарастырылуында. Дюркгейм үшін адамдарды өзін-өзі өлтіруге бармауға тікелей сендіру жарамсыз, өйткені бұл мәселенің нақты себептері қоғамда екенін айтады. Әрине, суицидтің алдын алу қажеттілігіне байланысты туындайтын сұрақтардың жауабын қоғамдағы заңдылықтарға сәйкес кең таралған әлеуметтік құбылыстардың астарынан іздеу керек. Бұл – Дюркгейм үшін өте маңызды сұрақ. Себебі оның теориясында суицид – әлеуметтік бағыттардан туындайтын құбылыс. Олардың шамадан тыс болмағаны қоғам үшін жақсы. Біз, әлбетте, аномиялық суицидке алып келеді деп, экономикалық өркендеуден бас тарта алмаймыз, сондай-ақ, эгоистік суицидке жол ашады деп

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 2. Классикалық әлеуметтану теориясы

Дәріс: 6. Эмиль Дюркгеймнің әлеуметтанулық зерттеулері

жеке-даралықтың бағасын түсіре алмайтынымыз белгілі. Сонымен қатар альтруистік суицид те жеке тұлғалардың өзін шектен тыс қоғамға интеграциялаудың нәтижесі. Прогреске ұмтылу, жеке-даралықты ұстану, сондай-ақ, өзін құрбан ету – қоғамға тән құбылыс және қоғам суицидке жол бермей өмір сүре алмайды.

Дюркгейм кейбір суицидтік әрекеттердің қалыпты жағдай екенін мойындайды, бірақ, ол заманауи қоғамда эгоистік және аномиялық суицидтер көрсеткішінің өсіп отырғанын байқайды. Оның позициясымен «Қоғамдағы еңбек бөлінісі» шығармасында кеңінен танысуға болады, онда қазіргі заманғы мәдениеттің аномиясы еңбек бөлінісінің өзара байланысына негізделмей, керісінше, оқшаулануға бағытталғаны айтылады. Демек, қажет болған жағдайда, қазіргі заманның артықшылықтарын сақтай отырып, суицидтерді болдырмаудың жолы – бұл әлеуметтік бағыттарды теңестіру тәсілі. Біздің қоғамымызда, Дюркгеймнің пайымдауынша, бұл бағыттар теңгерілмеген. Атап айтқанда, әлеуметтік реттеу мен интеграция тым төмен, бұл аномиялық және эгоистік суицидтердің қалыптан тыс мөлшерде өсуіне әкеп соғады.

Адам мен қоғамды байланыстыру үшін құрылған көптеген институттар сәтсіздікке ұшырады және Дюркгейм де олардың жетістіктеріне үміт артпайды. Қазіргі мемлекет жеке адамның өміріне жеткілікті дәрежеде әсер ете алмайды, өйткені, ол қоғамнан тым алшақ. Шіркеу бір уақытта ойлау бостандығына шектеу жасамай, өзінің интеграциялық әсерін іске асыра алмайды. Тіпті отбасы қазіргі заманғы қоғамдағы ең интеграцияланған институт ретінде бұл міндетті орындауда сәтсіздікке ұшырайды, себебі, отбасы институтының өзі суицидтің шығу көздерінің бірі болып табылады. Керісінше, Дюркгеймнің пікірінше, кәсіптік топтарға негізделген басқа мекеме қажет. Біз бұл кәсіптік бірлестіктерді төменде талқылайтын боламыз, бастысы – Дюркгеймнің әлеуметтік мәселені шешуге әлеуметтік шешімді ұсынуы.

Дін ұстанудың қалыпты формалары

Дюркгеймнің ерте кезеңдегі және кейінгі теориялары

Дюркгеймнің («Дін ұстанудың қалыпты формалары», 1912) атты әлеуметтануға арналған соңғы үлкен еңбегі жарық көрмес бұрын, оның идеяларының америкалық әлеуметтануға келу жолы жайлы кейбір мәселелерді айта кеткен абзал.

Америкалық ең ірі теорияшылардың бірі – Толкотт Парсонс (1937) Дюркгеймді «әке» мәртебесіне көтерді және бұл Дюркгеймнің кейінгі көзқарасына әсер етті. Парсонс Дюркгеймнің өзгерісін «Суицид» және «Дін ұстанудың қалыпты формалары» атты еңбектері арасындағы теориялық айырмашылықпен байланыстырады. Ерте кезеңдегі Дюркгейм, негізінен, позитивист болды, ол жаратылыстану ғылымдарының әдістерін қоғамды зерттеуге қолдануға тырысты, ал кейінгі Дюркгейм әлеуметтік өзгерістерден ұжымдық идеялардағы өзгерістерге дейін зерттеген идеалист болды. Кейінірек Парсонстың (1975) келтірген осы айырмашылықтың «шектен тыс» екені мойындалғанмен, бұл идея көптеген әлеуметтанушылардың Дюркгеймді түсінуіне әсер етті. Әлеуметтанушылар көбінесе Дюркгеймнің ертедегі немесе кейінгі жұмыстарының аспектісімен келіседі және оған баса назар аударады.

Дюркгеймнің жұмыстарын осылайша екі дәуірге жіктеудің өзіндік шындығы да бар, бірақ, ол белгілі теориялық өзгерістен гөрі, оның көзқарастарының өзгеру сипатын көрсетеді. Дюркгейм әрқашан әлеуметтік күштердің табиғи күштерге ұқсастығына және ұжымдық идеялардың әлеуметтік тәжірибені қалыптастырғанына сенді. Дегенмен «Суицидтан» кейін Дюркгеймнің әлеуметтану теориясындағы маңызды мәселелердің бірегейі – дінге қатысты мәселе екені рас. Оны идеализмнің бір нысаны ретінде көрген дұрыс емес еді. Шын мәнінде, Дюркгейм діни көзқарастар салт-дәстүрлер сияқты нақты әлеуметтік тәжірибелерге тәуелді деп көрсетеді, сондықтан өзін шектен тыс материалист деп сынағандарға наразылық білдірген. Сонымен қатар Дюркгейм кейінгі кезеңдегі еңбектерінде жеке тұлғалардың әлеуметтік құрылымдарды қалай қабылдайтынына назар аударды. Дюркгеймнің әлеуметтануға бағытталған және психологияға қарсы қойылған әлеуметтік фактілерінде олардың адам акторларына, сана-сезіміне қалай әсер ететіні туралы ойларын дәлелдейтін нақты ұсыныстар жоқ. Ол әсіресе ертеректегі еңбегінде әлеуметтік фактілер мен жекелеген индивидтер арасындағы байланысты бұлыңғыр және бұрмаланған жолдармен негіздеген болатын. Соған қарамастан, Дюркгеймнің

түпкі мақсаты индивидтердің әлеуметтік фактілерінің қалай қалыптасатынын түсіндіру болды. Оны «Дін ұстанудың қалыпты формаларына» қатысты ниетін нақты айқындағанынан көруге болады. Бұдан әрі қарай ол өзінің моральдық тәрбие жөніндегі жұмысы сияқты, әлеуметтік фактілер мен адам санасының арасындағы байланысы туралы салттық теориясын ұсынды.

Сакралды және қарапайым дін теориясы

Раймонд Арон Дюркгеймнің «Дін ұстанудың қалыпты формалары» еңбегін ең маңызды, ең терең және ерекше жұмыс деп бағалады. Рэндалл Коллинз пен Майкл Маковски оны «XX ғасырдың ең ірі жалғыз кітабы» деп атайды. Дюркгейм осы кітапта діни әлеуметтануды және білім теориясын ұсынды. Оның діни әлеуметтануы діннің ең қарапайым формаларын талдау арқылы мәңгілік мәнін анықтауға әрекет жасады. Дюркгеймнің білім теориясы адам ойының іргелі санаттарын олардың әлеуметтік бастамаларымен байланыстыруға тырысты. Дюркгейм бұл екі түрлі бөлшектің арасындағы әлеуметтік байланысты орнатудың ғаламат ойшылы болды. Қысқаша айтқанда, ол барлық зайырлылықтан бөлек, діннің мәңгілік киелі мәнін тапты. Бұл қасиетті ұғым қоғамның моральдық күштерін топтарға ұйыстырушы діни символдарға айналдыратын рәсімдердің көмегі арқылы жасалады. Дюркгеймнің ең батыл дәлелі – моральдық байланыстың когнитивті байланысқа ауысатыны. Өйткені жіктеу, уақыт, кеңістік және себеп-салдар сияқты түсінік санаттары да діни рәсімдерден туындайды.

Дюркгеймнің діни теориясынан бастайық. Қоғам (жеке тұлғалар арқылы) белгілі бір құбылыстарды киелі және басқа құбылыстарды зайырлы деп білу арқылы дінді қалыптастырады. Әлеуметтік шындықтың қасиетті деп танылған, яғни әдеттегіден оқшау аспектілері діни болмысты құрады. Қалған утилитарлы өмірдің қарапайым аспектілері зайырлы болып саналады. Бір жағынан, қасиет ұғымы – адамның құрметтеу, қорқыныш пен міндеттеу сияқты қатынасын білдіреді. Екінші жағынан, бұл құбылыстарға деген көзқарас, оларды қасиеттіліктен зайырлыққа өтуін қамтиды. Дюркгейм үшін маңыздысы – бұл құрмет, қорқыныш пен міндеттеменің шығу тегі қайда жатқанын білу. Мұнда ол әлеуметтанулық шындықты талдай отырып, діннің маңызды шындықтарын сақтап қалуды ұсынды. Дюркгейм барлық діндердің иллюзиядан басқа ештеңе емесіне сенуден бас тартты. Мұндай кең ауқымды әлеуметтік құбылыстың кейбірі шындық болуы мүмкін. Дегенмен бұл шындық дінге сенушілер сенетін нақты шындық болмауы мүмкін. Шынында да, қатал агностик ретінде, Дюркгейм бұл діни сезімдердің көзі болып табылатын табиғаттан тыс ештеңеге сенбеді. Расымен, шынайы моральдық күш бар, ол сенушілерге рух береді, бірақ, бұл – Құдай емес, қоғам. Дюркгейм дін символикалық тұрғыда қоғамның өзін бейнелейтінін айтты. Дін – қоғам өзін-өзі түсінетін символдар жүйесі. Бұл әрбір қоғамның діни көзқарастарының болу себебін, бірақ, олардың неге әртүрлі сенімге жүгінетінін түсіндіретін жалғыз әдіс еді.

Қоғам – бізден жоғары күш. Ол бізді асырайды, құрбандыққа баруымызды талап етеді, өзімізді пиғылымызды басады және бойымызға күш-қуат құяды. Дюркгеймнің айтуынша, қоғам осы өкілеттіктерді ағымдар арқылы жүзеге асырады. Құдайдан «тек трансформацияланған және символдық түрде білдірілген қоғамды» көреді. Осылайша, қоғам қасиетті ұғымның шынайы көзі болмақ.

Сенімдер, рәсімдер және шіркеу

Киелі мен зайырлының арасын бөлу, әлеуметтік өмірдің кейбір аспектілерін қасиетті деңгейге көтеру қажет, бірақ, бұл діннің дамуын қамтамасыз етуге жеткіліксіз. Басқа үш шарт қажет. Біріншіден, діни нанымдардың жиынтығын дамыту керек. Бұл сенімдер – «қасиетті нәрселердің сипатын және олар бір-бірімен немесе қасиетті нәрселермен байланыстыратын қатынастарды білдіретін ағымдар». Екіншіден, діни рәсімдердің жиынтығы қажет. Бұл – «адамның осы қасиетті объектілердің қатысуымен қалай бәсекелесуі керектігін анықтайтын мінез-құлық ережелері». Қорытындылай келгенде, дін үшін шіркеу немесе бірыңғай моральдық

қоғам қажет. Дюркгеймнің қасиет, сенімдер, рәсімдер мен шіркеу арасындағы өзара қарым-қатынасын қарастыруынан діннің мына анықтамасы пайда болады: «Дін – шіркеу деп аталатын бірыңғай моральдық қауымдастыққа бірігетін біртұтас сенім мен тәжірибелер жүйесі».

Рәсімдер мен шіркеу Дюркгеймнің діни теориясы үшін маңызды, өйткені, олар әлеуметтік бағыттарды жеке тәжірибемен байланыстырады. Дюркгейм «жеке тұлғалар әлеуметтік бағыттарды қандай да бір індет сияқты жұқтырып алады» деп есептейді, бірақ, мұндай процестің қалай жұмыс істейтінін анықтайды. Адамдар қасиеттілік туралы оның қауымдас-тырылған сенімі жайында рәсімдерге және шіркеу қауымдастығына қатысу арқылы біледі. Бұл – адамдардың түсіну категорияларын үйренетін жолы. Сонымен қатар рәсімдер мен шіркеу топтың ұжымдық жадын түбегейлі қайта қалпына келтіру арқылы өздерінің әлеуметтік беделін сақтайды. Ақырында, шіркеу адамдар үшін энергияның қайнар көзі болып табылатын әлеуметтік көзқараспен тіл табысады, сөйтіп, олар адамдарды күнделікті өмірде жарқын істерге құлшындырады.

Неге қарабайыр?

«Дін ұстанудың қалыпты формалары» айтылған зерттеудің Дюркгеймнің өзінікі болмағанына қарамастан, эмпирикалық ғылымға сүйене отырып, жарияланған деректерде дінге деген көзқарасты қалыптастыру қажет деп есептеген. Оның деректерінің негізгі көзі – кланға негізделген австралиялық Арунта тайпасын зерттеуі болды. Дюркгейм үшін бұл қарапайым қоғам мысалы еді. Бүгінде кейбір мәдениеттердің басқалардан гөрі қарапайым екені туралы айту өте күмәнді болғанына қарамастан, Дюркгейм бірнеше себепке байланысты дінді «қарабайыр» мәдениет аясында зерттеуді қалады. Біріншіден, ол қарапайым діндерде діннің маңызды сипатын түсіну әлдеқайда жеңіл екеніне сенді. Өйткені қарапайым діндердің идеологиялық жүйелері қазіргі заманғы діндермен салыстырғанда әлдеқайда төмен, сол себепті онда шатасулар аз. Екіншіден, қазіргі заманғы қоғамдағы дін әртүрлі формаларды қолданады, ал қарапайым қоғамда «зияткерлік және моральдық сәйкестік» бар. Бұл қарапайым қоғамдық құрылымдарға ортақ көзқарастарды жүйелеуді жеңілдетеді.

Дюркгейм қазіргі қоғамдағы дінге назар аудару үшін ғана қарабайыр дінді зерттеді. Қазіргі қоғамдағы дін – ауқымды ұжымдық сана. Бірақ қоғам мамандандырылып дамып келе жатқандықтан, дін барынша тар саланы қамтуға бағытталады. Бұл жай ғана ұжымдық бағыттардың біріне айналады. Кейбір ұжымдық көңіл күйді білдіретініне қарамастан, басқа институттар (мысалы, заң және ғылым) ұжымдық моральдың басқа аспектілерін көрсетеді. Дюркгейм дін барынша тар саланы қамтуға бағытталатынын мойындады, бірақ, ол қазіргі қоғамның түрлі ұжымдық бағыттарының басым көпшілігі, тіпті барлығы, қарапайым қоғамды тұтастай қамтитын дін негізінде пайда болды деп санайды.

Ұжымдық толқу

Дюркгейм клан өмірінің екі кезеңге бөлінгенін айтады. Бірінші кезеңде топтар кішігірім топтарға бөлінеді және бұл топтар бір-бірінен тәуелсіз жұмыс істейді. Бұл «дисперсті күйдегі» өмір – «біркелкі, мәңгілік және тегіс». Екінші кезеңде клан мүшелері діни рәсімдерді мерекелеуге жиналады. Бұл фазада бірнеше күн немесе ай болуы мүмкін, бірақ, бұл жерде көптеген адамдардың интенсивті өзара іс-қимылда шоғырлануы – «айрықша күшті ынталандырушы». Бұл өзара қарқынды әрекеттесу кезінде адамдар бір-бірін көргеніне қуанады және басқа да толқу сезімі әсеріне бөленеді. Дюркгейм бұл ұжымдық энергияларды ұжымдық толқу ретінде сипаттайды және олардың нәтижесіне мынадай баға береді: Сыртқы әсерден туындаған көңіл күй құбылыстарына айналадағылардың бәрі елеңдеп үн қосады; әрқайсысы жанындағы біреумен жанасады және оны басқа адаммен қайталайды. Осылайша, алғашқы импульс әрі қарай өрістей береді және барған сайын, қар көшкіні сияқты, күшейе түседі. Ешқандай тосқауылсыз еркін буырқанған сезім тасқыны сыртқа толық шықпағандықтан, біреулер күшенген ым-

ишараттардан, айқайдан, шынайы зарлаудан және әртүрлі құлақ тұндыратын шудан басқа ештеңені байқамауы мүмкін. Бұл әрекеттер ақыл-ойдың күйін одан әрі күшейтуге көмектеседі. Ал ұжымдық көңіл күй өзін-өзі ұжымдық түрде көрсете алмайды, есесіне ынтымақтастық пен қозғалыстарды белгілі бір тәртіппен біріктіретін бұл қозғалыстар мен дауыстар табиғи түрде ритмикалық жүйеге бейім болады; демек, сөйтіп әндер мен билер дүниеге келеді.

Дюркгеймнің маңызды идеясы – топтық шуылдың тәжірибесі дін идеясын тудырады. Қатысушылар өздерінен тыс, тосын жайттарға тап болғандай сезінеді; толқу оларды әрекетке мәжбүр ететін күш ретінде қабылданады. Бұл құбылмалы энергияның тәжірибесі – қасиеттілік пен зайырлылық арасындағы айырмашылықтың негізі. Топ пен оның ортақ энергиясы – қасиетті, ал басқасы – зайырлы. Бұл топтық сәйкестік үшін негіз болып отыр. Ұсынылған ұйғарымда айтылғандай, ұжымдық энергия ән мен би ретінде қалыптасады, сондай-ақ ұжымдық түсініктерге, яғни ортақ символға айналады. Дюркгейм тотем ұғымын ұжымдық ағымның тамаша үлгісі деп сипаттайды. Бір жағынан, тотем – топтың энергиясы немесе моральдық күші. Екінші жағынан, тотем өздерінің ұжымдық байланыс мүшелерін еске салады және солай бола тұра, топтың моральдық күшін сақтап, жандандырады.

Дюркгеймнің сипаттамасы XIX ғасырдағы антропологиялық бақылауларға негізделсе де, қазіргі заманғы діни мерекелерде, рок-концерттерде, спорттық шараларда және музыкалық фестивальдарда толқудың ұқсас нысандары өте айқын байқалады. Олардың барлығы толқу энергияларын (би мен ұжымдық ән) және оқиғаның (футболкалар мен кәдесыйлар) тотемдік белгілерін туындатады. Сондай-ақ Дюркгейм «белгілі әлеуметтік трансформация сәттері ұжымдық әсер етуді күшейтуге байланысты болуы мүмкін» деп болжайды.

Тотемизм

Тотемизм – белгілі бір нәрселер, әсіресе жануарлар мен өсімдіктер, қасиетті және клан эмблемасы ретінде қарастырылатын діни жүйе. Дюркгейм тотемизмді жай, діннің ең қарапайым формасы деп қарастырды және өзі әлеуметтік ұйымның, кланның қарапайым нысанын біріктіретініне сенді. Клан жиналған кезде ұжымдық әсер етуді сезінген адамдар осы жағдайға түсініктеме іздейді. Дюркгейм бұл жиналыстың өзі нақты себеп болған деп санайды, бірақ, бүгінгі күні адамдар бұл күшті әлеуметтік күштерге жатқызбайды. Оның орнына, клан мүшелері клан символдарына қатысты сезінетін энергияны қате белгілейді.

Тотемдер – олардың базасында орналасқан материалдық емес күштің материалдық көріністері және материалдық емес күш – қоғамнан оқшау. Тотемизм және одан да көп дін жалпы ұжымдық моральдан туындайды және адамгершілік күштерге айналады. Олар – жай ғана мифтік жануарлардың, өсімдіктердің, жеке тұлғалардың, рухтардың немесе құдайлардың сериясы емес. Қарапайым дінді зерттегенде Дюркгейм түсініктемесінің ерекшеліктері күмән тудырады. Дегенмен тотемизм ең қарапайым дін емес болса да, Дюркгейм үшін дінді, білім мен қоғамды біріктіретін жаңа теориясын дамытудың ең жақсы жолы болды. Қоғамда тотемдер көп болса да, Дюркгейм бұл тотемдерді белгілі бір жануарлар мен өсімдіктерге қатысты бөлек, жеке нанымдар тұрғысынан қарастырған жоқ. Керісінше, оларды қоғамның әлемді толықтай немесе жартылай танытатын идеялар жиынтығы ретінде қарастырды. Тотемизмде заттардың үш санаты бар: тотемдік нышан, жануар немесе өсімдік, клан мүшелері. Осылайша, тотемизм тайпаның қоғамдық ұйымын көрсететін табиғи нысандарды жіктеуге мүмкіндік береді. Демек, Дюркгейм табиғатты когнитивті категорияларға топтастыру мүмкіндігі діни және сайып келгенде, әлеуметтік тәжірибелерге сүйенгенін дәлелдейді.